

**KATTA TEROR FOJIALARI HAQIDA MULOHAZALAR****RAHMONOV OYBEK RAVSHAN O'G'LI****Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti “Tarix va falsafa” kafedrası tayanch****doktoranti Email: o5847411@gmail.com****Orcid: 0009-0007-1946-3813****<https://doi.org/10.5281/zenodo.18831797>**

**Annotatsiya.** Mazkur maqolada 1937-1938-yillardagi o'zbek ziyolilariga qarshi amalga oshirilgan siyosiy qatag'onlarning O'zbekiston madaniy hayoti, adabiy jarayoni va milliy xotira shakllanishiga ko'rsatgan ta'sirini tahlil qiladi. Maqolada jadid avlodining yo'q qilinishi natijasida yuzaga kelgan intellektual uzilish, yozuv siyosati va mafkuraviy nazorat mexanizmlari, shuningdek, qatag'onlar xotirasining tiklanishi va keyinchalik reabilitatsiya davrida qayta tiklanishi jarayonlari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot repressiya hodisasini nafaqat siyosiy zo'ravonlik siyosati balki milliy madaniy rivojlanishning nohaq ravishda to'xtatilishi ko'rsatib beradi.

**Kalit so'z.** Katta terror, Jadidchilik harakati, Milliy uyg'onish, elita, Repressiya qurbonlari, Reabilitatsiya jarayoni, Kollektiv xotira, Madaniy uzilish

**Kirish.** XX asrning 30-yillari oxiri O'zbekiston tarixida chuqur iz qoldirgan fojeali davr sifatida namoyon bo'ladi. 1937-1938-yillardagi ommaviy qatag'onlar sovet totalitar tizimining keskinlashuvi sharoitida amalga oshirilib, respublikaning siyosiy, ilmiy va madaniy elitesini deyarli butunlay yo'q qilishga qaratildi. Bu jarayon umumittifoq miqyosidagi “Katta terror” siyosatining tarkibiy qismi bo'lsa-da, uning O'zbekistondagi oqibatlari milliy taraqqiyot yo'nalishiga bevosita va uzoq muddatli ta'sir ko'rsatdi.

**Natija va Muhokama.** 1937-1938-yillardagi qatag'onlarning O'zbekiston madaniy hayotiga ta'siri halokatli bo'ldi. Ko'plab yetakchi ziyolilar, yozuvchilar va olimlarning yo'qotilishi o'zbek adabiyoti, san'ati va ta'lim tizimining rivojlanish yo'nalishini tubdan o'zgartirgan ulkan madaniy bo'shliqni yuzaga keltirdi. Bir tahlilda ta'kidlanishicha, qatag'onlar “keksaroq o'zbek ziyolilari avlodini butunlay yo'q qildi va ularning o'rnini itoatkorroq, odatda yetarlicha ta'lim olmagan kadrlar bilan to'ldirdi” [1, 67].

Haqiqatan ham, jadid yozuvchilari va mutafakkirlarining nufuzli avlodi 1938-yilga kelib deyarli yo'q qilingan edi ular otib tashlangan, qamoqqa tashlangan yoki sukutga majbur etilgan. Masalan, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon va Abdurauf Fitrat kabi ijodkorlar milliy uyg'onish va madaniy modernizatsiya jarayonining yetakchi kuchlari bo'lgan [2, 41]. Ularning yo'qotilishi bilan o'zbek tilshunosligi, adabiy uslub va badiiy tafakkur sohasidagi boy tajriba ham katta darajada barham topdi.

Natijada, o'zbek madaniyatining tabiiy rivojlanish zanjiri uzildi, ijodiy mustaqillik cheklab qo'yildi va san'at hamda adabiyot uzoq yillar davomida mafkuraviy nazorat ostida shakllandi. 1937-1938-yillardagi o'zbek ziyolilarini qirg'in qilish (repressiya) xotirasi dastlab bostirish, keyin qayta kashf etish va nihoyat rasmiy xotirlash bosqichlarini boshdan kechirdi. Stalin va uning bevosita vorislari davrida qatag'onlar haqida ochiq gapirish qat'iyani taqiqlangan edi [3, 80]. Qatl etilgan yozuvchilar va yetakchilar rasmiy tarixdan o'chirib tashlandi ularning kitoblari kutubxonalardan olib tashlandi, nomlarini matbuotda tilga olish taqiqlangan mavzuga aylandi. Qurbonlar oilalari “xalq dushmanlari qarindoshlari” sifatida tamg'alandi va ko'pincha ta'qibga uchrashda davom etdi (Sovet shiori “сын за отца” – “o'g'il otasi uchun javob beradi”

degan ma’noni anglatib, qatag’on qilingan ziyolilarning ko’plab farzandlari ta’lim olishdan mahrum qilinishiga yoki o’zlari ham hibsga olinishi holatlariga sabab bo’lgan) [4,43].

Masalan, Otajon Polvonovning xotiralarida aytilishicha: 1950-yilga kelib ham u – “xalq dushmani” deb tamg’alangan shaxsning o’g’li talabalarning ijtimoiy ahvoli haqida iltimosnoma yozgani uchun hibsga olinib, deyarli qatl etilish arafasiga kelgan, so’ngra Gulagga yuborilgan. Bunday tajribalar oila a’zolarida chuqur qo’rquv uyg’otib, ularni o’nlab yillar davomida shahid bo’lgan yaqinlari haqida sukut saqlashga majbur qildi.

Shunga qaramay, tirik qolganlar va qarindoshlar tomonidan yozilgan ayrim xotiralar hamda og’zaki tarixlar yashirin ravishda tarqalib turgan. O’zbekistonda ba’zi oila a’zolari maktublar va xotiralarni asrab qolgan; bular yo’q qilingan ziyolilar haqidagi “yashirin xotira”ni shakllantirgan.[5,210] Masalan, qatl etilgan yozuvchining rafiqasi Saodat Qodiriy o’z boshidan kechirganlarini hikoya qilib berishga muvaffaq bo’lgan – manbalarda bu “Saodatning uch hayoti: kommunist, o’zbek, tirik qolgan” nomi bilan tilga olinadi va qatag’onlarning shaxsiy fojeasini aks ettiradi.

Umuman olganda, 1980-yillarning oxirigacha faqat pichirlab tarqalgan xotiralar va yashirin qo’lyozmalar mavjud edi (Cho’lpon va Abdurauf Fitratning ko’plab asarlari do’stlar tomonidan e’zozlab saqlangan yashirin nusxalarda saqlanib qolgan). Bir manbada ta’kidlanishicha, Cho’lponning asarlari samizdat tarzida yashirin tarqatilgan va u Sovet Ittifoqi qulaguniga qadar “persona non grata” bo’lib qolgan. 1950-yillarning o’rtalaridagi **“Xrushyov iliqliqi”** davri ilk reabilitatsiya to’lqinini boshlab berdi. **Xrushyov** 1956-yilda Partiyaning XX syezdida Stalin jinoyatlarini fosh qilgan nutqidan so’ng, Sovet hokimiyati qatag’on qurbonlarining nomini asta-sekin oqlay boshladi[6, 290].

O’zbekistonda reabilitatsiya jarayoni sekin kechdi: 1950-yillarning oxirlarida ko’plab kamroq tanilgan shaxslar oqlangan bo’lsa-da, muhim siyosiy yetakchilar Fayzulla Xo’jayev va Akmal Ikromov faqat 1965-yilda rasman reabilitatsiya qilindi. Aksincha, yirik madaniyat arboblari Abdulla Qodiriy, Cho’lpon va Abdurauf Fitrat 1980-yillarning oxirigi davrigacha rasman taqiqlangan holda qoldi[7, 97].

Biroq reabilitatsiya ko’pincha mavhum tusda bo’lib, ismlar arxivlarda oqlangan bo’lsa-da, bu jarayon keng jamoatchilikka e’lon qilinmagan. 1968-yilda Cho’lponni matbuotda ochiqchasiga sharaflashga qaratilgan jasoratli urinish senzura tomonidan to’xtatilgan bu esa 1937-yil voqealari hali ham nihoyatda nozik mavzu ekanini ko’rsatadi[1, 83].

Faqat 1980-yillarning o’zbek matbuoti va olimlari “Katta terror” masalasini ochiq muhokama qila boshladilar. “Repressiya qurbonlari” (o’zbekcha: qurbonlar yoki qatag’on qurbonlari) taqdiri haqida maqolalar va kitoblar paydo bo’ldi. Oilalar nihoyat so’zlash imkoniga ega bo’ldi va jamoatchilik 1937-1938-yillarda “millat erkinligi uchun yuzlab o’zbek ziyolilari otib tashlangani” haqidagi achchiq haqiqatni bilib oldi[8, 74].

Sovet davri o’zbek tarixchilari va yozuvchilari qurbonlar ro’yxatlarini e’lon qilib, 1937-1938-yillarning “Katta qirg’in” qurbonlari deb atala boshlandilar. Bu xotirani qayta tiklash jarayoni mustaqillik arafasidagi reabilitatsiya yillarida milliy ong shakllanishining ajralmas qismiga aylandi.

**Xulosa.** 1937-1938-yillardagi qatag’onlar O’zbekiston tarixida chuqur strukturaviy o’zgarishlarga sabab bo’lgan burilish nuqtasi bo’ldi. Jadid ziyolilari avlodining yo’q qilinishi milliy madaniyatning tabiiy evolyutsiyasini to’xtatdi, intellektual meros davomiyligini uzdi va adabiy hamda ilmiy tafakkurning mustaqil rivojlanish imkoniyatlarini chekladi. Natijada sovet

mafkuraviy talablari doirasida shakllangan yangi madaniy model vujudga keldi. Repressiya xotirasining dastlab bostirilishi, keyinchalik esa reabilitatsiya va oshkoralik davrida qayta tiklanishi tarixiy xotira siyosatining murakkabligini namoyon etadi. Qatag'on qurbonlarining nomini oqlash jarayoni nafaqat huquqiy tiklanish, balki milliy ong va tarixiy adolatni qayta qaror toptirish bosqichi sifatida namoyon bo'ldi.

### **Adabiyotlar, References, Литературы:**

1. Ивкин В. И. Вопросы военного строительства в деятельности Верховного Совета СССР в предвоенные годы (1937 – июнь 1941): автореф. дисс. ... к.и.н. М., 1993. 24 с.
2. Кожин В. В. Россия: век XX (1901-1939). М.: Алгоритм, 1999. 560 с.
3. Кремлев С. Берия: лучший менеджер XX века. М.: Яуза; Эксмо, 2008. 320 с.
4. Курашвили Б. П. Историческая логика сталинизма. М.: Былина, 1996. 287 с.
5. Лукин Ю. Ф. Из истории сопротивления тоталитаризму в СССР (20-80-е гг.). М.: Издательство Московского государственного университета, 1992. 204 с.
6. Лысков Д. Ю. «Сталинские репрессии»: великая ложь XX века. М.: Яуза, 2009. 288 с.
7. Медведев Р. А. О Сталине и сталинизме. М.: Прогресс, 1990. 488 с.
8. Миронин С. Сталинский порядок. М.: Алгоритм, 2007. 272 с.